

А. Е. КИТИКОВ

ЎДЫР СИЙ

МАРИИ ЭЛ РЕСПУБЛИКА ТУВЫРА МИНИСТЕРСТВЫН
УСТАЛЫК РУДЕРЖЕ ИЫЛМЫМ, ЛИТЕРАТУРЫМ
ДА ИСТОРИИЫМ НАУЧНО ШЫМЛЫШЕ
«ЗНАК ПОЧЕТА» ОРДЕНАН В. М. ВАСИЛЬЕВ ЛУМЕШ
МАРИИ ИНСТИТУТ

А. Е. КИТИҚОВ

Ў Д Ы Р С И Й

Йошкар-Ола
1993

227

Удырсий — самырык тукумын ожнысек йбратыме ик сылне пайремже. Кунам, кузе тудым эртарыман — шукушт кызыт раш огыт пале. Сандене тиде изирак книгам нунылан, клуб пашаенг-влаклан полыш семын лукталтеш. Тудым филологий наука доктор А. Е. Китиков ямдылен. Возымаште МарНИИ-н научный рукописный фондшым кучылтмо.

Рецензент — историй наука кандидат **Н. С. Попов.**

Савыктышлан вуйын шогышо — **Г. Д. Муравьева.**

Редактор — **Г. Г. Гадиатов.**

ОНЧЫЛМУТ

Кеч-могай калыкынат могай улмыжым йылмыже да илыш-йўла ойыртемеже ончыкта. Калык йўла шуко шорынан. Йўла калык дене пырля шочеш, ила да пытен кертеш. Илыш дене кылдалтше йўла историйын тўрлө пагытыштыже я ылыж каен, я кенжежымсе эр лупсла шулен колтен. Тидыжлан тўрлө амал лийын. Мутлан, мемнан марий калыкна шуко курым ончычак мланде пашалап шўмангын. Шошо кече толын шумекке, агавуыш лекме деч ончычат, тушко лиен лекмекшат, марий ег пашажым ворандарен колташ юмо деч полышым йодын, тудлан кумалын.

Тылец посна калык, погынен, Агавайремым эртарен. Молан кўлын тыгай йўлаже? Кажне йўлан шке святой, вес семьиже, шнуй сынан значенийе уло. Тудо айдемын кўргө чонжым пенгыдемдаш, тўналме пашам сайын шуктен шогаш, тудлан шкенжым ямдылаш полша.

Илен-толын, Агавайрем йўлана пытыш, олмешыже вес сынан у пайремым шонен муыч: Пеледыш пайремым.

Калык йўла тўжемле ий дене виягын, пойдаралтын, тудо кельштаралт толшо илышын законжо, шке шотан возалдыме (але шагал возалтше) правил. Тудо тукым гыч тукымыш куснен, илышым виктараш полшышо йон лийын. Могай калык чыла тидым монда, тудын сынже ок код, ончыкылыкшат йомеш.

Калыкнан историйже, эртен толмо корныжо, тукым вожшын ончыкылыкшо шерге гын, ме эн ончычак йўлажым да йылмыжым арален кодышаш верч тыршышаш улына. Тек тудо воктенысе калык-влакын йўлашт гыч мыланиат келшен толшо ужашышт дене пойдаралтше. Тидлан ваштареш шогаш нимолан. Но тўнжө — калыкын мо сайже уло, тудо ынже йом.

Сер деч посна вўд ок лий, лышташ деч посна пушенге ок одарлане. Мо чын гын, чынак. А ег-влакын пўрымашышт

илыш-йўла деч посна начар лийып кертеш. Сандене ме йўлам мондымо дене шуко йомдаренна. Ынде тудым да порылыкым пўртылтымō шотышто йодыш шога.

Илыш-йўла айдемын пўтынъ ўмыржō дене кылдалтын. Айдеме ош тўныш лектеш веле — первый кечыжак йўлам шуктымаш гыч тўнгалеш. Ньога йол ўмбаке гына шогалеш — моло деке иквереш модаш тўнгалеш. Тыште икшыве модыш радам, вуйлатышым ойырымо да икте-весылан энертыме шотлан тунемаш тўнгалеш. Икманаш, икшыве модышак, кугезына-влакын илыш-йўлаштым арален кодымо сомылышко пижеш.

Теле кастене поран лўшкымō годым коча-коваж деч йомакым колеш, ушышкыжо пышта. Сай ден осалжым шоктын илаш тунемеш. Пайрем, сўан годым тўрлō мурым колеш. Тудат самырык егын чонешыже кышам кода.

Кеч-могай калыкат шке ойпогыж дене поян. Тиде пояныкым тудо пўртўс дене танг илаш, пашам куштылемдаш, куанже да неле-йōсыжō годым чонжым луштараш кучылтеш, уш-акылжым пойдараш пайдалана. Марийынат, моло калык семьянак, пояпле ойпогыжо уло. Тудо акрет жап гыч тукум гыч, тукумын куснен толеш, эртыме илыш корным палаш, кызытсе пагытым аклаш да ончыко ужаш полша. Калык тудым, шке устный поэзийжым, шўм пелен ырыктен лукмо икшывыж гай йōрата, пагала, тудлан энерта, кугезе кочана деч куснен толшо пōлек семын арала, самырык тукумын шўм-чонышкыжо шынґара. Икманаш, калыкын вийже, уш яндарлыкше тудын шуко улмаштыже гына огыл, а калыкын шке уш-акылыштыже.

Жапым шижынат ок шукто — юарлен модын куржталше ньога йол ўмбакаш шогалын, 17 ийышкат шуың. Тунам кугезынан илыш-йўлаже почеш самырык ег шке койыш-шоктымыжым мошылан палдараш тўнгалеш. Кузе уке гын, вет ончыч ешым чумырман, тукумым шуйман. Пōрґен рвезе пашаште вий-куатшым, тўшка кангашыште уш лывыргылыкшым ончыкташ кумылаґеш. А самырык ўдыр-влак, тўшкан погынен, еш илышлан ямде улмыштым ончыктат. Тидлан лўмын Удырсий пайремым эртарат. Сандене чумыржō Удырсийым рвезе тукумын национальный пайремже манаш улларак желша.

Тиде савыктымаштына ме тебе мом радамлен ончыкташ

шонена. Кугезына-влак ожно годым тиде пайремым кузе эртареныт, радамже могай улмаш, могай муро дене сōрас-тареныт, могай мыскара йонгалтын, кызытсе жапыште тудым кузерак виктарен колташ лиш ыле — тидын нерген кертмына семын рашемден пуаш шонена. Чыла тидыже тукумнан илыш-йўлажым арален кодымо, пойдарыме шот дене виктаралтеш.

УДЫРСИЙЫН КҮЛЕШЛЫКШЕ

Удырсий пайрем кас — самырык тукумын мастарлыкым, йол ўмбаке пенгыдын шогалме, ончык илышлан ямде улмыжым ончыктымō жап. Вет тыште ўдырґенґан тўрлō кычкыш-йўышым ямдылен моштымō дене шыря калык ончыко эше сылнын тўрлымō тувыр-шовыр, шовыч, кўсеншовыч да моло арвер дене лекман. Адак кельштарен кушталтен-муралтен моштыман. Удыр-влакым чўчкыкташ да лўкгыкташ самырык пōрґен рвезе-влакат кўлынак полшышаш улыт: гармоньым, скрипкам, кўслем, шўвырым шокташ, тўмырым кыраш. Я. А. Эшпайын шарнымыж почеш мемнан первый композиторна И. С. Палантай 9 ияш улмыж годымак «Удыр сыраште» гармоньым шоктен.

Удырсий — адак самырык тукумын кутурак-влак деке — ача-ава, иза-енґа, пошкудо, родо-тукум деке — могай кумылан улмыштым ончыктымō, туныктымō кас.

УДЫРСИЙ ЭРТАРЫМЕ ЖАП

Калыкнан илыш-йўлажым сўретлыше литература палемда: тиде пайремым самырык-влак шымакшым (Шернур, Торґял, Советский, Куженер, Паранґа, Марий Турек, Уржум, Малмыж кундем) да сорокам (Медведево, Советский, Оршанка, Яранск, Санчурск, Кикнур, Килемар, Тоншай ден Шаран кундем) пумалше марий-влак эртарат манын палемдат. Эрвел ден курык марий коклаште Удырсийым пайрем семын огыт пале. Пеш шукерте ожныжо, очыни, нунын коклаштат Удырсий шарлыше пайрем улмаш. Теве, мутлан, чуваш ўдыр-влак тыгай куан жапым хйр сйри манят.

Самырык тукумын тиде Удырсий пайремжым шыжым, пасу паша пытымеке, первый лум толмеке — октябрь ден ноябрь тылзылаште — эртараш йōнанлан шотлалтын. Вўр-

зым, Малмыж, Марий Турек да Морко велне Шорыккыл жалыште эртареныт. Садлан вет Вүрзым велне тыге муралтен колтат:

Шорыккол толеш пура йуаш да,
Уарня толеш мунчалташ.
Кугече толеш дунгалташ да,
Семьк толеш таг кучаш.

Лачшым могай кечын да кушан эрараш — ўдыр-влак тўшкан погынен канашеныт. Пайрем тўнгалтышлан кугарня кас утларак йонанлан шотлалтын.

УДЫРСИЙ ВУРГЕМ

«Пайремым вургем сбрастара», — манеш калыкмут. Сандене тидлан келгын шоналтен ямдылалтман. Удырсийлан ончычак ош тувырым, тўрлыман ош шовырым (вес тўсаиымат лиеш) ургыман. Ший окса дене сбрастарыме йолван ўштō нергенат мондыман огыл.

Полышто йылгыжше ката але чатката кем. Таганже кўкшак лийшаш огыл, тыгай дене шогылташ да кушташат йонан огыл.

Вуйышто чечен пеледышан кок шовыч. Иктыже изирак, весыже кумдарак, вачўмбалым левед кертше.

Кыдалне шиян ўштō пелен — чондай (пōлек оксам пышташ). Вет тый пайрем годым ўдыр-влаккан пура дене сийлымыштлан ший-вундым пуат. Чондайым полдыш, чинче, шер дене сылнештараш келша. Ожно годым чондайын ик могырыштыжо, покшелне, тумна шинчам тўрленят. Тумна — тиде уш-акылып символжо.

Удырсийым сбрастараш вургем дене иквереш музыкант-влак (гармонист, шўвырзō, тўмырзō), савуш (южо вере трушка манят) полшат. Кузерак вара нунышт чийышаш улыт?

Калык традицийыште тыге ышталтын. Савуш — йолышто хром кем, ош брюко (шем шаровар), тўран ош тувыр, ош теркупш (шляпа), кидыште лупш. Лупшыш шўштō мучашыже вужгака йорпакан. Лупш тўнгышто 15—20 см. кужытан тўрлō тасма-влак.

Гармонист — хром кем йолан, шем брюкан, тўрлымō канде тувыран. Гармоньжым пеледыш дене сбрастарыме.

Шўвырзō — хром кем йолан, тўрлымō йошкар тувыран, вуйыштыжо теркупш. Шўвыр чырлыкыште ик-кок пеледыш ковш.

Тўмырзō — хром кем йолан, ужар тўрлымō тувыран, шем-теркупшан. Тўмыржō пеледыш да тасма дене сбрастарыме.

Икманаш, музыкант-влакым йон лийме семын моторын чиктыман, тидлан тўрлō тўр дене сбрастарыме вургемым келшыштарыман. Вет нуно эреак ўдыр ден рвезе-влакын шинча ончылнышт лийыт. Мутат уке, нунын мура да сем репертуарыштан кугу вниманийым ойырман. Тўрлō верласе мурымо да куштымо сем, ялысе посна егын мурыжо ўрдыжеш кодшаш огытыл. Марий композитор-влакын сочиненийыштымат кучылташ лиеш.

УДЫРСИЙЫМ ТАРВАТЫМАШ. ТУШКО УЖМАШ.

Удыр-шамычым тиде пашашке илалшырак вате-влак тарватеныт: «Удыр-шамыч, тений Удырйўшым огыда ыште мо? Айда рвезыда годым, моторда годым чалле вургем дене калык ончылно койыш-шоктышдам ончыктыза!»

Удыр-влак, погынен, тиде пайремым кунам да кон пўртыштō эртарышаш нерген канашеныт. Йонан суртым мумек, тўшкан полто погаш тарванат. *(тўрлымō келеш)*

Удырсийыш ўжмашым ожно годым пеш кўлешан кугу сомыллан шотленят. Марлан лекташ шушо ўдыр, тымык кастене илем але ял лишне улшо курыкыш але кўкшакаш лектын, тўтыретпучым пуалтен (южо вере тудым ўдырпучат манят). Пучын кўжгō йўкшō дене тудо шке шўм-чон вургыжмыжым мўндыр качылан палдарен: кушто улмыжо, кушан да могай жалыште вашлийшаш нерген. Марлан лекмеке, пучым пеленышт нагасныт да тудым кугу пайрем да илышыште лийше чалле йыжыгым палемдыме годым пуалтеныт.

Каласыман, тўтыретпучым калык юзо виянлан шотлен, садлан шурно лōзан кушшо манын, пасу воктен тудым пуалтен коштыныт але пўрг гыч иям тўтырен лукмо годым кучылтыныт. Германийыште Дрезден олаште национальный музей уло. Туште ик сўретыште сонарзе марий ўдырым ончыктымо. Тудын вачўмбалныже пикш, нōлаш ден тўтыретпучат уло. Вет чодыра кайык поктымаште икте-весе дене

кыл кучаш кўлын. Тидыжым ышташ адак тōтыретпуч пол-шен.

Удырсийыш ўжмаш марий сылнымуыштат шке кыша-жым коден. Шабдар Осып «Удыраман корно» повесть-ыштыже тебе кузе сўретла:

«Лудшо йолташем, кольнат тый шыже кастене мўндырч йонгалтше ўдырпуч йўжым? Пуч мурын кумылеш догалтше ойган семжым шарнет?

Кас тунам пычкешыш лиеш. Вōдо кечыште гына нарын-че ташма гай койшо кас ўжара эркин йомеш да кўшнō тў-жем дене шўдыр-влак чўкталтыт. Шыже рўмбалге дене вў-дылалтше ялыште йўк-йўан шыплана.

Иырваш тымык-тымык: ик пушенге парчат ок тарване, ик оралгыше лышташат укш гыч кўрлын ок воч. Тунам, юалге шыже южым лўнгыктен, ўдырпуч мура. Тоу-тоу-ту-ту-у, тоу-тоу, ту-то-то-о-о, то-то-о-о! шоктен, ойган муро уло шыпланыше тўням толкыналт йогышо шошым вўд гай ле-ведеш. Лўнга пуч йўк, утыр лишемеш, талышна, вара адак эркин пелке лупшалтын торалга... Идым-пече куэрыш миен тўкна, тушечын савырнеш, эгер вўд гоч, лопка олык гоч йонгалтеш, олык чашкерым солалтен, пустангше пасушко лўнген кая... Тоу-тоу-ту-ту-у, то-то-ото, тō-о-о!.. Тиде му-рышо чеве кегежым, ужар олыкым, пасум, тутло саскам ўжмыла чучеш; уэш чеве шошым, сылне пеледыш пелед-шашым шижтара шыже пуч... Коклан мотор тагже верчын вургыжшо ўдыр шўмат мура пуч йўк дене...

Тебе Кори купызан тошто кўкшō клат ончылныжат Ма-рина, Ана, адак кок пошкудо ўдыр алмаштен пучым пуал-тат. Ана, моло годым пеш мыскараче чулым ўдыр, кызыт шыже пучым кок велыш коштыктен гына лачымын пуал-тен колта. Пуч кōргō гыч пеныжалт лекше йўк, тымык южым сургыктен, ала-кушко каен йомеш.

— Ой, Ануш, тыйже ала-мо пуыракат ныжылгын са-выретыс, кумылешемат догале,— манеш Марина.

— Савырет шол, кумылетат тодылтеш, тыгай годым ала-мōжат вуйышкет толын пура,— пелешта пуалтен чар-ныше Ана.

— Вōдыретымат шоналтен колтышыч дыр?— йодеш ик ўдыр.

— Мом ыштет-я, Чачи, тудак чўчкыдын ушеш возеш...

Южгунамже мыскаракат ыштет, да сарыш кайшым шонен-вучен илаш йōсак вет,— манеш кумылалтше Ана.

— Кондыза-ян, ўдыр-влак, пучдам, ынде мый пуалтен ончем,— манеш Марина.

— Маню, пучшо кошкеш тўнгалын, изишак нōртō, вара сайрак лиеш.

Маринат лўмын клат ончыко кўзыктымō вўдеш пучым нōртат, йыр коштыктен пуалтен колта.

Шуко йўд лиймешке, Тумер гыч ўдырпуч йўк шергыл-теш. Коклан нунын шып лиймышт годым адак ала-кушеч, вес ял гычат, тыгак шыжепуч йўк эркин лўнген толеш. Тунам ял гыч ялыш ваш саламым колтымо гай чучеш.

ПАЙРЕМ ЧЕС

Удырсийым кушто эртарышаш верым палемдымеке (кы-зыт ынде тудым клубышто але Культура пōртыштат йōн-гештараш лиеш), ўдыр-влак тўшкан пайрем чесым ямдылаш тарванат.

— Енгай (але кувай) ме ўдырйўшым ышташ тарванен-на да пура шолташ, полто погаш лектынна,— манын, ял мучко пōрт еда коштыт.— Кумылнам шукташ полшыза ыле!?

Мутат уке, ик суртат самырык-влакын кумылыштан тореш ок лий. Мыняр кертме семын ямде полтым, ложашым пуат. Кузе уке гын, вет самырык тукымын могай улмыжым нунат ончалнешт, йōн лекме семын шке койшыштымат он-чыктынешт, адак икшыве-влакын калыкым пагалымышты-мат ончалыт.

Чыла погымо полтым, ложашым иквереш чумырат да тўшкан пурам шолташ тўнгалыт, чесым ямдылаш пижыт. Адак кажне ўдыр тыгай кочкыш-йўышым конда: шолтымо чыве, кол когыльо, муно пулашка, туара (ўйышто), мўй шорва, пўрō да молат. Кажныже адак изи кинде сукурым ышта, тудым кокурка маныт. Тудо шыданг ложаш дене ыш-талтын. Удыр-влак кугу киндеркым намят, коңдымо коч-кышым тушан верандат.

Кажне ўдыр коңдымо чесшым (сийжым) пōсна ыштыме олымбак радам дене шында. Пайремыш погынышо ўдыр-влакым ончыч суртоза сийла. Шўрым, жаритлыме чесым пукша. Удыр-влакын коңдымо кочкышым падышташ нуно

трушкам ойырат, тудо радам дене кочкышым тыгыдемден кая (чыве шылым ойыркала, муно пулашкам шуледа, туарам пүчкеда да молат).

Тидың деч вара пайрем эртараң музыкант ойыралтеш. Тудым устарак йоча-влак кокла гычат ойырен кертят.

Трушка ўдыр-влакын кондымо сийыштым тыгыдемда да озаже ончык көнден шыңдылеш.

ПАЙРЕМЛАН ЯМДЫЛАЛТМАШ

Ўдырсий чes ямдылыме жапыштак тушко көм ушымо, могай радам дене эртарен колтымо, могай мурым көлан мурымo иерген кагашен налыт, жапым шуйдарыде, репетицийым тўгалыт веле: кушташ, мураш тунемыт.

Вургем айдемым сбрастара, сандене чен шогалаш чаплеший тарманым, тувыр-шовырым ямдылат, шовычым наледат. Чыланат икгай чнаш тыршат.

Ўдырсий тўналшаш кечын чылап мончаш пурат. Киндеркым погат: мелнам кўэштыт (тыглайымат, команымат), изи туаран ўй теркем, пура лежежым ямдылат.

ПАЙРЕМ ЭРТАРЫМЕ РАДАМ

Кастене, иктаж 4—5 шагатлан, тўн пўртын чумыргат. Участвоватлыше-влак ямдылыме кинде-шинчалыштым кондат.

Ўстел йыр кап кўкшыт шот дене тошкалтышла шогалыт. Шукыж годым эн кугурак каланым тўн ўдырлан шогалтат, тудо радамым вуйлатен шога. Адак тўрлө черетым, порядо-кым эскераш ик чулым качымарийым шогалтат, тудым савуш (сагус, саус, трушка) маныт.

Калык погынен шумо деч ончыч карт кугыза чумырымо чesым юмын шўлыш дене шўалта. Тудо кинде перкем, ўдыр-влаклан тазалыкым, поянлыкым йодын чокла.

Карт кугызан чоклен пытарымеке, тўшкан кочкыт-йўйт, пурам подылыт, кугурак-влак мўй пўрымат йўылдат. Изинш вуйыш кўзымеке, суртан озавате мураш тўналеш:

Тумо кувылешет пуратым шыңдышда,
Пурса отызашет пуратым йоктарышда.
Шымавучешет пуратым шуктышда,
Ший алдырет дене пуратым овартышда.
Пураже лийылден мўй гае,
Шонжо лийылден кўлчык гае.

Ўдыр-шамыч, родо-шамыч,
Пурам йўаш тўналза.

Озаватын муралтен чарнымеке, ўдыр-влак тўгалыт:

Куп лўнга, куп лўнга,
Куп ок лўнго — куэ лўнга.
Куэ лўнга, куэ лўнга,
Куэ ок лўнго — парчаже лўнга.
Парча лўнга, парча лўнга,
Парча ок лўнго — лышташыже лўнга.
Лышташ лўнга, лышташ лўнга,
Лышташ ок лўнго — ме лўнгена.
Муралтена ала-мо,
Чўчалтена ала-мо?
Ынде чен шогалмекс,
Шинчен шинчаш огеш лий.
Пўрт местатым йодылдышна,
«Лаке места», — маеве.
Пўрт пырнятым йодылдышна,
«Шопке пырня», — маеве.
Пўрт мокетым йодылдышна,
«Йожга шудо», — маеве.
Лаке месгат огыл,
Шопке пырнят огыл
Йожга шудат огыл —
Осып Марян пўртиш улмаш.
Йылдырым-йылдырым чесна уло,
Кечвал кече гай пўртна уло,
Озан тьяк гай озана уло,
Роза пеледыш гай трушкана уло,
Маке пеледыш гай гармонистна уло,
Сирень пеледыш гай тўмырзына уло,
Окна сад гай рвезе-шамычна улыт,
Чечен пеледыш гай шке улына.
Окна ончыл олмапуэтын
Пеледалт шогалмыжым вучеда вет?
Йўынат-кочкынат темын улына,
Муралтен колтымынам вучеда вет?
ВўдшыMAT оптен улына,
Онченат куштен улына,
Ик олмажым налына гынат,
Ида сырал,
Кочкынат темын улына,
Йўынат темын улына,
Ик мурыжым муралтена гынат,
Ида сырал.

Вудшым вончем, шонышым —
Вудшб келге,
Сержым күзем, шонышым —
Серже тура,
Самырык вуйна дене
Муралтена меже,
Вожылман огына пура гын,
Пеш йбра ыле.

Түшкан тагына гай лонгыт, шепка гай лүнгат, мурат:

Изи вудшб йогалеш,
Кугу вудыш ушналеш.
Рвезе ўмыр, ўдыр ўмыр
Йогын вуд гай эрталеш.

Кумда олык покшелне
Чевер пеледыш пеледеш.
Чевер пеледыш коклаште
Изи мўкшыжб ызгалтеп.
Изи йорга шўшпык гай
Мемнан уло сагусна.
Чевер маке пеледыш гай
Меже кушкын улына.

Ужарге деч весым,
Чолка деч молым
Ме перчаткым огына чий,
Чобык каче деч весе,
Йолташем деч моло
Мемнан ушыштат огеш лий.

Шеренте колын шекшыже улына,
Оланге колын согаже улына.
Кугу Чобыкын ўдырышт кушкына,
Рвезыштын йолташышт лийына.

Ужар ручкат, канде чернилат
Эре серымына веле шуэш.
Йўнат улына, кочкынат улына,
Эре мурымына веле шуэш.
Йыран пелчан Эчанна уло,
Тылзе тичмаш Мичуна уло,
Черке көргб сорта рўдб гай
Мемнан ўдырна уло.

Шенгелне улшыжо ончыкрак
Ончылно улшыжо шенгерак.
Ала йўмыда шуын шога, —
Толза пурам йўлдалза,
Тувырнажат шкенан,
Шовырнажат шкенан,
Ой, шкенан, шкенан,
Сауснажат шкенан,

Разрешенийым пуэна
Пеледыш сад вошт каялаш,
Разрешенийым пуэна
Гармонетым шокталташ.
Разрешенийым йодылдена
Олма садыш пуралаш,
Разрешенийым йодылдена
Тышан шогал кушталташ.

Тўнг ўдыр ден савуш тўмыр-шўмыр почеш куштат. Куш-
тен чарнымекышт, калык ўдыр-влаклан оксам пуа (ачашт-
авашт, енгашт да молат). Калык ўшан почеш — окса пуышо
пналан, поян лиеш.

Умбакежым ончыч ямдылыме мурыштым йонгалтарат.
Тўнг ўдыр деч тўнгалын, черет дене коктын-коктын куштат.
Шўвыр-тўмыр ты куштымашке ушнат. Удыр-влак тўшкан
(хор дене) мурат:

Йылдырым-йылдырым той пучет,
Кутко шулдыр куэрет,
Пура коркат лыжгемшет,
Арака стаканет окмакет.
Шочылден-кушкылден окмак лийдыме,
Арака стаканет дене окмак лийын улына.
Шочылден-кушкылден муралтыдыме
Ынде мурена-куштена.

Изи ташламат*, кугу ташламат.
Йыгыр пўкшет — онбакат**,
Шбравалан шбрет
Кўмыж тўрешет пижылда,
Шонган пурат
Корка тўрешет пижылда.
Ой, ачана-авана,
Иза-енга шамычна,
Устел лишкырак толдалза,
Пуалал ончен йўлдалза.

Кужу ўстел ваштареш шындыме посна ўстел дене ик
ўдырын ача-авашт, иза-енгашт (кбм ўдыр йодеш) толын
шинчыт. Нуным пура, кочкыш да моло денат сийлат. Ача-
авашт, иза-енгашт, родо-тукымышт шке черетше дене ўжшб
ўдырлан пблекым пуат (окса, ўзгар, вургем кокла гыч да
молат).

* Ташлама — кок моргырым пылышан пура корка.

** Онбака — изак-шолякын ватышт кокла гыч кугуракше.

Апа-аваштлан, иза-енгаштлан, родо-тукумыштлан черетан
удыр тыгай тошто Удырсий муро-влакым йонгалтарен
кертеш:

Курык йымал пунчыжӧ курык дене тӧр шога,
Курык умбал куэже кече дене тӧр шога,
Сарай ментел шарагтыже сарай дене тӧр шога,
Ты шинчыше иза-шамыч тӧра дене тӧр шога.

Тошкалтыш йымал ола комбыжо
Кок ош муным мунчалын,
Иктыжым пыштен улына кинде перкелан,
Весьыжым пыштен улына шийвундо перкелан,
Иктыжым пелештеныт кинде перкелан,
Весьыжым пелештеныт шийвундо перкелан.
Ой, изайна-шамычна дыр,
Илында тендан пиалан лийже.
Кинде перкеанат те лийза,
Шийвундо перкеанат те лийза!

Вӱташ петырыме шем ушкалет
Вӱд гыч лекше вӱдава гае.
Вӱташ петырыме шем алашат
Мланде гыч лекше мландыва гае.
Ты шинчыше энгана-шамыч
Четлыкышт петырыме мукшава гане,
Юмо гае поян лийза,
Пиямбар гае пиалан лийза!

Ошыт вӱдетын покшелныже
Кугу шудет кушкылден.
Тудо шудетын вуешыже.
Йӱксӧ, толын, пыжашым оптен.
Комбыжо толын мунчалын,
Лудыжо толын игым луктын.
Йӱксӧ игыланат ида уж —
Тендан игыда лийдална.
Комбо игыланат ида уж —
Тендан игыда улдална.

Лапын-лапын койылдалеш —
Завод шындаш келшалеш,
Кӱкшып-кӱкшып койылдалеш —
Полат шындаш кешдалеш.

Суран тӱран портышыжым
Тӧреш шараш келшалеш.
Изай ден энгайжым
Тӧреш шындаш келшалеш.
Ибратаде гын — шалт йӱлдалза,
Ода йбратаде гын — шалт шындалза!

Удыр сийлыме годым ӱстел коклаште улшо ӱдыр-влак
мурат:

Арама лышташ чыяка,
Мемнан шара шинчана
Шопке лышташ йыргешке.
Иот моторым савыра.

Ошма курык кӱ ок лий,
Вургене окса ший ок лий.
Икте дене коштат,
Весе дене коштат —
Мемнан йолташ тый от лий.

Пуштыгыже мый улам,
Лышташыже тый улат.
Изи годсо келшен илыме
Йолташемже тый улат,
Олык воктенет каяльымат,
Шӱшпык йӱкым кольым.
Нур воктенет каяльымат,
Пулдырчо йӱкым кольым.
Урем воктенет каяльымат,
Шӱвыр йӱкым кольым.
Шӱшпык гай йолташна уло,
Пудырчо гай мотор шкат улына.

Черет вес ӱдыр деке шуэш. Тудын ача-аважым, родо ту-
кымжым вес муро дене покшел ӱстел деке ӱжыт:

Вичкыж мардежет пуалеш,
Пушенте лышташым тарвата.
Виче вӱдшӧ йогалалеш,
Изи пушетым йоктаралеш.

Тиде пушын кӧргыштыжӧ
Чеве ӱдырет шинчалеш.
Шиде мотор качыштланат
Сай саламым колталеш.

Ужар шонан пӱрыжат,
Ленгежше йырат пӧртылда.
Чеве ӱдыр родыж йырат
Ойжым вучал коштылда.

Вичкыж тӱран ваштар коркат,
Ибратаде гын — шалт йӱза!
Оза йбралте гын — шалт шындыза,
Изи шӱмем шинчыже.

Шӱвырзӧ-тӱмырзӧ ноят. Тудым вашталтымыла, кушгы-
шо-мурышо мужырат вашталтеш. Удырӱенлан пӧлек пуэн пы-

тарат. Черет кумшо ўдырлан. Тыге радам дене чыла ўдыр
шке кумылышт почеш шонымо еныштым сийлат. Тышке вет
брдыж ялла гычат ончаш толыныт. Нунын лўмешат муро
йонга:

Носовигем кидыштем,
Кидем йўла — мом ыштем?
Йолташемже брдыжтб,
Чонем йўла — мом ыштем?

Мўндыр куэн лышташыжым
Мардеж наггаен пытарыш.
Пакча ломбын лышташыжым
Лўнгалташак кўрын пытарышт.

Мўндыр тагетым кучалат гын,
Чонет йўлашак веле йбра.
Лишыл тагетым кучалат гын,
Шинчат йўлашак веле йбра.

Ломбо пеледыш пеледме годым
Шўшпык тольо ломберышкем.
Аршаш йолван парчаш шинчын,
Лукын-лукын шўшкале.

Куэ лышташ шарлен шумек,
Куку тольо куэрышкем.
Кудыр йорга парчаш шинчын,
Мотор мурым мурале.

Шўшпык йўкым колылден да,
Шўшка манын ида ман.
Куку йўкым колылден да,
Мўра манын ида ман.

Шарналтен колтышым йолташем,
Муралтен колтышым мурыжым.
Каласал илыза вескана.
Поро мут дене шарналза.

Ўдыр-влакын сийлыме пайремышт кече лекташ тўнал-
меш шуйна. Қаныш семын посна йонгыдо йыжынымат кел-
шыштарыман. Ты яра жапше годым самырык-влаклан ту-
ныктымо шот дене калык мыскарам каласен пуаш йбнан.
А мыскара деч посна могай Ўдырсий лийын кертеш?! Мут-
лан, артист шотан рвезе ден ўдыр тыгай калык ойлымашым
йонгалтарен кертыт.

ЎДЫРАМАШ ПӨРЪЕН ЛИИНЕЖЕ

(Пөръен оила)

Илен улыт марийже ден ватыже. Марийже — пашаче,
ватыже — йолагай. Йолагай ег шке пашажым нелылан шот-
ла, весын пашам куштылгеш ужеш. Ватат пөръен пашам
куштылгылан шотлен.

Икана шыжым марийже оролгудо гыч, сход гыч, толын
пура.

— Вара, таче могай кангашым ыштышда?— манеш вате.

— Тылеч вара пөръен паша ўдрамашлан лийже, ўдра-
маш пашам пөръен ыштыже,— ватешта марийже.

— Ой, пеш сайыс,— манеш вате,— на, йолем рудо!— ма-
рийжылан йолжым шуен шинчеш.

Марийже ик мутымат ок пелеште, ватыжын йолжым
руда.

Вате тиддеч вара ўдырамаш пашам йылт кудалтен, ты-
гак пөръен пашамат ышташ ок шоно.

Шыже годым йозакым погат. Вате окна гыч ончалеш:
лўман ег-влак толыт.

— Мо, лўман ег-влак гына толыт?!— манеш вате.

— Йозакетым пыштышыч?— оила марийже.— Вег кокы-
рымат пыштен отыл. Ынде тый суртоза улат, тыланет йозак
шумлык мутым кучыман.

— Кушто мый оксам муам?!— бреш ўдырамаш.— Қай,
мый шылам.

— Мешакыш пурен воч, огыт му,— манеш марийже.

Вате мешакыш пурен возеш. Марийже, мешак ангым кыл-
ден, олымбал йымак пышта.

Староста ден понетей толын пурат.

— Кб суртоза?— йодыт марий деч.

— А мыйын суртоза — ватем,— манеш марий,— лач ала-
куш кайыш. Шкеже парняж дене мешакым ончыкта.

— А-а, тудо шылын каен, йозакым ынеж тўлб!— манит
толшо-влак.— Ватет толеш гын, ойло: кузе тиде мешакым
лупшена, ватетымат тугак кырена.

Мешакым олымбак йымач шупшыи луктыт да савырка-
лен-савыркален кырат.

Вате ни кычкыраш, ни мо...

Староста ден понетей кырат-кырат да лектын каят.

— Эй, ачаже, вашке рудо,— манеш вате,— пөръенг ол-
меш лияш ынже гына пүрө!

— Мый шыже еда кыралтам да туркемыс,— марий ма-
неш.— Пөръенг илыш тугае...

ПӨРЪЕНГЛАН УДЫРАМАШ ЛИЯШ ЮМО ЫНЖЕ ШУРО

(Удыр ойла)

— Эх, ўдырамаш паша веле кынбыле,— ик пөръенг уржа
пасуштө шылыжшым туржын шогылтеш.— Кеч-мом ман,
пөртеш олташ, кочкаш шолташ, ушкал лүшташ мо нелыже?
Куралме, чодыра руымо годым эре мбнгыштө кият. Уды-
рамашын пашаже пбртыштө да кудывечыште. Телым кыл-
мет гын, конга тул воктене шогалат. А пеш шокшештат
гын, тўгө лектат, йўкшет.

— Э-э, конга воктенже пөръенгжым шогалташ гын, йо-
мыда,— вашешта пелашыже.

— Йомде? Тендан пашам мый шинча кумен ыштем,—
моктана пөръенет.

— Тугеже эрла сурт ончаш олмешем код.

— Кодам, товат, кодам. Мый киндым кышкен, вольык
ончеш моштем!— ок чакне пөръенет.

Эрлашыжым суртоза кынелеш. Руашым ончалеш. Але
руаш шуын огыл. Вуйжым удыралеш, комдык кадырген,
йогыжым колта.

— Руаш нбштылмешке, иктаж шагатым нералташат
лиеш. Э-эй, ўдырамаш паша верч мом толашашыже?! Але
шуэ-эш,— шоналта да, уэштын-уэштын, угыч малаш пурен
возеш.

Комдык мален кия. Карме умдо нержым озан нер муча-
шыш келгынак чыкенат, чыгылтара.

— Эх, ня, мо тугае!— кычкыралын, кынел шинчеш. Кон-
га ончык, руаш деке куржын мия— руаш пеш чот эвареп,
вочко тўр гоч кўвар ўмбаке лыгак йоген. Саде руашым
урзо дене кўмыжыш опта да сбсналан луктын пуа. Вара
пум шелыштеш, пбртыш пурта, конгаш олта. Руашым нбш-
тылаш тўгалеш. Но вашкымыж дене тувыр шокшыжым кер
галтеш монден, руашвочкыш чыкен луктеш.

— Эй, сўздө!— шкенжым шке вурса пөръенет.— Ватем

шокшым руашыш ок шўш ыле. Содор кўзө дене нўжын на-
леш, шокшым кергалта.

А конгаште тул пеш сайын ылыжын. «Шого, ынде вет
ушкалым лўшташ кўлеш».

Вўташ лектеш. Шбрым вашкерак волтыжо манын, пре-
зым ушкал деке пуртен колта. Вара ленежым, презылан
нуктам кычал, жапым эртара. Ушкал деке миен, чўчырен
шинчын, лўшташ тўгалеш: шбр уке, яра водар веле кеча.

Тиде жапыште кўтўчыи пуч йўкшб шокта. Оза ушкал-
жым, шорыкшым кўтўш луктын колта. Чыве-влакымат вўта
гыч кожен луктеш. Чывиге-влакым йолышт гыч мочыла де-
не кылдыштеш. «Ынде вараш иктымат нангаеп ок керт»,—
манеш.

Пбртыш пура да конгам вес пачаш ылыжта. Ночко пуэт
ынеж ылыж. Пуэн-пуэн, пыкше ылыжтен кертеш, сангажат
шўчан пыта.

Тиде времаште шепкаште аза магыралта. Тудым, ынже
шорт манын, рўпшаш кўлеш. Шарналта— ўйымат возыман
вет. «Чу, кок пашам иканаште ышташ ок лий мо?! Азам
рўпшаш, ўмбал атым иканаште лўшкыкташ». Умбал кбр-
шбкшым кыдалышкыже кылден шында.

Пбръенг азам рўпша. Кыдалыштыже кечыше кбршбкшб
гыч ўмбал эркын кўвар ўмбаке шыжа.

Кенета кудвечыште кре-эк, кре-эк! шокта. Чыве-влак чы-
тыдымын чывиклат. «Мо туштө лие?»— верже гыч тбрш-
талтен, кудывечышке чымалтеш. Онча: кугывараш, ик чы-
вигым руалтенат, кўкшб кўзыкта. Ик чывиге почеш чыла
чывиге кўза. Кузе уке гын, вет нуным йбнештарен кылден.
Почешыже куржеш, кертмыжым кычкыра: «Шого, вараш.
Чыла чывигым ит нангай!»

Вараш чывиге орам нангая. Пбръенг, нелын тошкалын,
пбртбнчыко кўза. Онча: пбрт омса комдык почмо. Шем пий
велше ўмбалым нула. Шыдыж дене пийым тоя дене перен
колта— пий магырен кудалеш. Пбртыш пура— тушто сбс-
на-влак, олымбачын руашвочкым йбрал шуэнытат,, руаш
лапышым льопкат. Иктыже аза шепкаш кўзаш тбча, аза
магыра, чон лекшаш гай шортеш. Конгаш ончалеш— тул
йбршеш йбрен. Ночко пу чыжген веле кия.

Оза, шоягоремжым удырен, пбрт покшелне шога. Тиде
времаште ватыже кечывал кочкаш толын пура, йодеш: «Коч-
кашет ямдылышыч? Чывигет-влак кушто улыт. Кудывечи-

ште ик чыве гына коштеш. Копгатшат йӧреныс. Ситартышлан пӧрткумдыкеш руаш. Ала кеч уйым возен ямдыленат, шӧрым лӱштенат?

— Чывигым вараш руалтыш. Варашым кычкырышым — уке, нангайыш. Умбал кӧршӧк, куржшемла, камвозын да шаланен. Руашым пий, сӧсна-влак льопкеныт. Шӧрым гыи презе кочкын.

— Ах-ха-ха! — вошфыл колта куваже. — Воштончышыш ончал, вет чылт няла веле кӧят.

— Пасушто ик паша. Айда тӱред да тӱред. А тыштыже, ужат, мыняр сомыл уло. Иктым ыште, весым, кумшым — ушет гына кая. Удырамаш лияш пӧрӱенлан юмо ынжак пӱрӧ.

ИК ЭРГЕ УДЫРЫМ НАЛНЕЖЕ (Удыр ойла)

Ик эрге удырым налнеже. Аваже ойла: «Эргым, але кугызат кид йымак пурен отыл!»

Кугызаже пырчымы пуалта улмаш. Саде эрге кугызан кид йымак пураш кая. Мия, да кугыза садым кырен колта.

Эрге аваже деке мият, манеш: «Авий, кугызан кид йымакше пураш мийышым, да кырен веле колтыш».

— Эй, эргым, эргым, — манеш аваже. — Туге манман ыле мо? «Лектышет перкан лийже» манаш кӱлеш ыле.

Эрге адак кая. Колышо нангайышым вашлиеш да манеш:

— Лектышан лийже, лектышан лийже!

Адак тудым шортарен колтат.

Аваже деке мият, ойла:

— Колышо нангайышым вашлийым да оетым ойлышым. Шортарен веле колтышт.

Аваже манеш:

— «Волгыдо тӱняште, суапыште илыже», — манаш кӱлеш ыле.

Эргыже лектын кая, сӱан калыкым вашлиеш.

— Волгыдо тӱняште, суапыште илыже! — манеш.

Тудым адакат лочкен колтат.

Аваже деке мият, ойла:

— Сӱан калыкым вашлийым да оетым ойлышым. Лочкен веле колтышт.

Аваже манеш:

— Тугеже манман ыле мо? Мураш-кушташ полшыман ыле.

Эрге кая. Ик вере агуи йӱла. Эрге тушко мия да эн мура, эй кушта. Ойган марий лупшен колта.

Аваже деке мия да радамлен ойлен пуа. Аваже манеш:

— Тугай годым мурыман, тӧрштылман ма? «Тул шинчалан вӱд лийже» манын, йӧрыкташ полшыман ыле.

Садет адакат лектын кая, ужеш: руш сӧснам когарта. Садет вӱдым налешат «Тул шинчалан вӱд лийже, тул шинчална вӱд лийже!» манын, тулым йӧрыктынеже. Руш тудлан рашкалтышым ончыктен колта.

Аваже деке мия да радамлен ойлен пуа.

— Туге манман ыле мо? — манеш аваже. — «Кугече кечылан кочкашет йӧрвалет лийже» манаш кӱлеш ыле.

Эрге лектын кая. Корно воктене ик поп кӧргыжым ястарен шинча. Тудланат авадын мутшым ойла да чот кыралт кая.

Таче маркеат каче удыр налде коштеш.

УДЫР МАРЛАН ЛЕКНЕЖЕ (Пӧрӱен ойла)

Ик марлан каяш шушо удырын аваже манеш:

— Удырем, мом яра шинчет? Шкаланет иктаж сомылым му.

— Могайым, авием?

— Ен мом ыштат, тыят тудым ыште.

— А нунын мом ыштымыштым мый кушеч пален кертам?

— Пошкудо-влак деке пурен-лектын кошт, вара ужат.

Теве ынде саде мотор удырет ик суртыш миен пура. Ужеш — шожым пуалтат, шож пурам (сырам) шолтынешт. Вес вере пура — вургемым мушкаш шолтат, ошым чияш йоратат. Вес суртыш пура, тушто киндым пыштат.

Мотор удыр мӧнгыжӧ пӧртылеш, мом ужмо-колмыж нерген аважлан шижтарынеже. Лац тиде пагытыште аваже ала-куш каен колтен. Удыр кугун шонен ок шого, ужмо-колмо сомыллан пеш чулымын пижеш. Конгаш олта, вӱдым шолташ шында. Клатыш лектеш, туште шожым кычалеш. Шожым ок муат, ложашым налын пурта, пуалташ тӱналеш — мардеж дене чыла шалатыл пытара... Вӱд шолаш

пура. Удыр лавыран тувыр-йолашым кычалеш — ок му. Шинчажлан ачажын ужгаже перна, тудым вудыш шура-леш... Ну ынде пытартыш сомыл кодеш — кинде пышташ. Руашвочкыш ончалеш — руаш уке. А конга шуын, тулшолгым гына йошкардын йўла. Налеш да тушко, тулшолгыман конгаш, ачажын ночко ужгажым кудалта.

Аваже толын пура. Пёртыштыжō тич шикш, пар — окна гыч тўнят ок кой.

— Ой, колоем, колем, — манеш аваже. — Тыгай койшет дене кайык тупеш шинчын от кай вет, накас!

— Мый каче тупыш шинчын каем, — вашешта ўдыржō.

— Качыже вет тыгайжым первый корем марте веле нангая, — умылтара аваже. — Ой, накас, накас!

УМЫЛДЫМО КАЧЕ

(Удыр ойла)

Ик нужна марий ден эргыже иленят.

Икана ачаже эргыжлан ойла:

— Эргым, пазарышке тагам нангаен, ужален тол. Оксаж дене шканет мо кўлешым нал, эше ик гана кочшаш шылым кондо. Тагажымат мōнгеш кондо.

Эргыже тагам пазарыш нангая. Ужалаш миен шогалеш.

Икте тагам торгаяш мия. Торгаяш толшылан эрге ойла:

— Ачий тагам ужалаш, оксаж дене шканем мо кўлешым налаш, ик гана кочкаш шылым, тагажымат мōнгеш шкенам деке намяш каласен. Так ужален кодаш шўден огыл.

Торгаяш мийышет бреш да савырнен кая.

Весе торгаяш мия. Тудланат тыгак ойлен колта. Тудыжат савырнен кая, Вуй вичкыж воктече парняж дене удыралеш: «Онгай! Ужалаш да адак мōнгешак нангаяш!»

Вара ужалше рвезе деке ўдыр мия. Тагам торгая. Рвезе адак тудымак тўя. Шкежат пеш пала: тыге налше ок лий. Ормалген шога. Удырѐег тогда: вет тудлан ачаже туштен каласен. Содор магазинш куржын колта. Тушто вашкўзым налын лектеш да адак рвезе деке толеш, тудлан кузе ыштышашым ойлен пуа.

Орва деке мия да таган межшым тўред пуа. Межшым ужалаш шўда.

— Ачат тыге ышташ туштен ойлен, — манеш ўдыр.

— Ачий эше ик гана кочкаш шылым намяш шўден, — шуйдара рвезе.

Рвезе ўдырын тўред пуымо межым ужала. Магазиныште шканже мо кўлеш сатум налеш. А ўдыр таган кок муныжым пўкын луктеш да манеш:

— Вот тылат ик гана кочкаш шыл!

Рвезе шке декыже мия. Шканже сатум налын, ик гана кочшаш шылым намян да тагажат пеленжак.

— Эргым, кузе тыге ышташ ушешет возо? — йодеш ачаже.

— Удыр тыге ыштен пуыш, — манеш рвезе.

— Удыржō кусс, шыч йод. Тудо мыланна пеш кид ылыс!

— Йодым, да тыге манеш: «Теле кушто, тушто мый илем!»

— Сайынак йодаш кўлеш ыле.

Вара ача аракам налеш. Тулар марийым муэш. Ачаже нуным ял еда тудо ўдырым кычалаш колта. Ял еда коштыт, кажне суртыш пурен ончыштыт, йодыштыт, кудо шенгелнат шекланат. Вара ик ялыште кудо шенгелне тер кийман суртым муыт. «Теве теле», — шоналта качемарий. «Удыр тыште» манын, нуно суртыш пурат. Чынак, тудо ўдыр тушто, кудывече покшелне, шкетын шога.

— Ешет уке мо?

— Ешем уло. Ачий-авий уло. Изай-енгай уло. Ачий илышын шўм-мокшыжым лукташ каен. Авий шеме ден ошым вашталташ каен. Изай ден энгай шогышым йōрыктылаш каенят, — манеш ўдыр.

Тулар марий нимомат ок умыло. Чылт брын шогалеш. «Мо тугай?» — шона. Тиде ўдыр изиш полдалгырак, очыни?

Нунын йўмышт пеш шуын. Йодыт:

— Йўмына пеш шуын, вўдет уло?

— Вўдна уке, шкеат колышо мушкылтышым веле йўын илена.

Тулармарий ден качымарий пёртыш пурат. Удыр шкеже алдырым налеш да кудышко кая. Удыр кудыш кайымеке, качымарий ден тулар марий «Тудлан шкенам тыге мыскылтымешке, лучо каена» маныт да лектын кудалыт.

Мōнгышт пёртыл шуыт. Ачаже йодеш:

— Вара ўдырдам муда мо?

— Муна да...

— Вара мом ойлышт?

— Мом ойлышт?! Ачажым йоднат, «Ачий илышын шүм-мокшыжым лукташ каен» мане. Аважым йоднат, «Авий шемым ошо дене вашталташ каен, а изай ден енгай шогышым йбрькташ каеныт» манын, ойлышт шогылто. Йүмына пеш шуын ыле да йүаш вүдым йодна. Тудо «Вүдна уке, шкеат колышо мушкылтышым веле йүына» манын ойлыш. Тыге мемнам мыскылен пытарыш. Меат тынар мыскылтышым ышна чыте да лектын толна.

— Эй, ангыра-шамыч. Мом ойлымыжым те умылен огыдал. Вег ачаже вопш шуаш каен. Аваже энгерыш тўвыр шўялташ волен. Изаж ден енгаже тўредаш каеныт улмаш. Ынде уэш каяшда логалеш. Тиде ўдыр мыланна пеш кид.

Качымарий да тулар уэш кудал колтат. Шынден кондат ўдырым.

Нужна ача ден эргын кудо ўмбалат виш. Кудывечыштат шудо кушкын шогалын. Пўртўнчыл ўмбалат виш кодын. Удырым кудыш пуртынешт. Удыр кудышкат ок пуро. Вўргенчык вуянак савам йодын налеш да кудывечеште шудым солен кышка. Шудыж дене кудо ўмбалым леведаш сўан ончаш мийше-шамычым кўзыкта, леведыкта. Тыгак пўртўнчыл ўмбалымат леведыкта. Тыге вара илаш тўнгалыт.

Илен-илен, ачашт колен колта.

Качымарий ден ўдырын икана тўредаш каят, анга ўмбаке миймекышт, йўр тўнгалеш. Нуно, йўр дечын шылын, кож йымаке миен шогалыт.

— Ачий «Тиде кож йымалан мыйым шарналте» манын ойлен ыле. Молан тышакын шарнаш гын тудым?— манеш рвезе.

— Тый мўнгыш кае да ломым, товарым, кольмым нумал кондо,— манеш ўдырет.

Марийже каен колта. Суртшо гыч ломым, товарым, кольмым нумал толеш. Ватыже кож йымалне кўнчаш тўнгалеш. Вожлам кўнча-кўнча да ик под шўртньым кўнчен луктеш. Тудо шўртньў дене марий поен.

Каныме времаште тыгак онгай туштымат тушталташ келша. Мутлан, тыгайым: Пыштен кертдыме ўртнерем уло, сакалтен кертдыме шлеяем уло, пижыктен кертдыме сапем уло (Тылзе, шўдыр, волгенче); Курык ваштареш вўд кўза

(Имне, йўэш); Йылдырий кува — полат ўмбака, коя сокта — конгамбак (Вўдвара, пырыс); Шкеже кўч кутыш, пондашыже шеч кутыш (Полто); Ерыште чома пылышын, чома пылышын коеш (Подкогыльо) да молат.

Палыше-влакшым сыра дене сийлаш йўнлў.

ЎДЫРСИИЫМ МУЧАШЛЫМАШ

Чыла черетым кошартымеке, ўдыр-влак вес ялысе ўдыр-рвезе-влак дене куштат.

Кошартыш велеш тыгерак муралтат:

Коремет мучко вўдшо йога —
Ший кидшол кудалтен чараш ок лий.
Волакет тичак вўдшў йога —
Ший шергаш кудалтен чараш ок лий.
Ик гана каяш тарвансн улына гын,
Пўрыдат огеш кўл, аракадат огеш кўл.
Йогышо вўд гай йоген ме каена,
Шинчыше вўд гаяк шинчен кодыда.

Вара ўстел йыр куштен пўрдыт. Ик ўдыр нуным сыра дене сийла. Музыкант кок пачаш мурым (чўчкыдо семым шокта).

Вара озам ўстел тўрыш шындат, тудым сыра дене сийлен, тауштен мурат:

Ныл угылан идымет уло,
Идым тичак каванет уло.
Ныл угылап кудывечет уло,
Кудывече тичак оралтет уло.
Ныл угылап клатет уло,
Клат тичак киндет уло.
Ныл угылан вўтат уло,
Вўта тичак вольыкет уло.
Ныл угылан пўртет уло,
Пўртет тичак ешет уло.
Кўляш ўпан ўдырым ыштыза,
Кудыр ўпан эргым ыштыза.

Кў тиде мурым урымо годым шортеш, тудо вес ий тыгай жаплан марлан лектеш, маныт. Эрдене, кече лекме жапыште, пайремым кошарташ жап шуымо годым ойган, ўпкеан мурым мурат. Нуным ончен, ойганрак ава-шамыч шортылда колтат. Удыр-влак, чылан ўстел кокла гыч лектын, озаватым да марийжым ўстелтўрыш шындат, сийлат.

Ешыште улшо молыштымат огыт мондо. Сийлыме деч ончы тичмаш жбан але туйыс пурам шындат. Вара чылан тауштен муралтат:

Идым-печет — ныл угылет,
Идым пече көргө каванен лийза,
Тошкеш көргет — ныл угылет,
Тошкешет көргө мүкшан лийза,
Вүта көргет — ныл угылет,
Вүтада көргө вольыкан лийза,
Клат көргет — ныл угылет,
Клатда көргө киндан-поган лийза,
Сондык көргет — ныл угылет,
Сондык көргө шийвундан лийза,
Пөрт көргет — ныл угылет,
Пөртда тичак ешан лийза,
Кудыр ұпан куд эргым ыштыза,
Вияш ұпан вич ұдырым ыштыза,
Латкок тулар-тулачан лийза,
Калыккан палыме те лийза!

Мурен чарнымеке, чылан сукалтат. Озавате але моло кугурак-влак ұдыр-влаккан сугыным (благословенным) пуат.

Вара ұдыр-влак кудывечыш лектыт да кечылан мелын шогалын мурат:

Пасу покшел памашыжым
Пундышым кудалтенат, чараш ок лий.
Тошкеш покшел памашыжым
Кидшол кудалтенат чараш ок лий.
Пакча покшел памашыжым
Шергаш кудалтенат чараш ок лий.
Икана чиялын лектын улына гын,
Иўктен-пукшенат чараш ок лий.

Пайрем пытыме тодым поосна верлаште тыгай мурылам мурат:

Кожла көргет — пычкешет,
Руал налде, огеш йонгешт.
Нурет көргет — пычкешет,
Кылта налде, ок чонгешт.
Идымет көргет — пычкешет,
Шийын налде, ок йонгешт.
Вүта көргет — пычкешет,
Вольык лукде, ок йонгешт.
Клат көргет — пычкешет,
Кинде лукде, ок йонгешт.
Пулдыр көргет — пычкешет,

Пого лукде, ок йонгешт.
Пөртет көргет — пычкешет,
Мемнан лекде, ок йонгешт.
Лектына да каена,
Шинчеда да кодыда.

Анык вара — шым вара,
Шымынекат лывырга,
Капка оғат — шым оғат,
Шымынекат лўнгалтеш.
Кыне гае кушкын улына,
Пачаш гае ойырлена,
Кышыл гае чумырген улына,
Арва гае шаланена.
Ой, ачим-авием,
Мемнам йўктымылан-пукшымылан
Тау деч тау лийже!
Ала йодын йўын улына,
Ала йодын кочкын улына —
Ен ўмбаке луктын ида ойло.
Мемнан кочкы-йўмў шуаш
Мланде ава нўлтен пуыжо,
Юмын ава волтен пуыжо.
Индеш эргым ыштыза,
Шым ўдырым ыштыза.
Эргым ыштыза кудыр ўпаным,
Ўдырым ыштыза вияш ўпаным.
Изи капка гыч пурен улына,
Кугу капка гыч лектын каена,
Лектына да каена,
Шинчеда да кодыда.

Муро пытымеке, чылан сукалтат да кече могырыш вуйым сават. Савуш каласыме почеш кынед шогалыт да почмо капка гыч уремыш куржын лектыт. Эн почеш кўшо ўдырым тений марлан кайыде кодеш манын воштылыт.

Чумыр возымо гыч тыге иктешлаш лиеш: Ўдырсий — шке шотан фестиваль, калык ойлого кас. Поянлык семын кугезынан тиде йўлажым арален кодыман да мемнан жаплап, посна кундемлан кельштарен эртарыман. Тиде шот дече Антонов Ивуқын «Ўдырсий» возымыжым ушештараш темлена.

Шыже кас. Тўно тылзе волгыдо. Ялыште йўк-йўан шыланенак огыл. Уремыште ик вел гыч вес велыш эртен кайыше-влакат коклан коедат. Ял мучашыште гармонь йўк шергылтеш. Пасугапка воқтен шангысек ўдыр-рвезе-шамыч рўжгат.

Мый, нигуш кайыде, мӱнгыштем шинчем ыле. Кенета, пӱрт омсам рошт почын, пырля коштмо Вачай йолташем голын пура.

— Ивук, пӱртыштак шинчылтат мо? Айда лучо Токтар-солаш каена, тушто таче Удырсийым эртарат,— манеш Вачай.

— Миен толшаш, ӱдыр-шамычын койышыштым ужына,— келшышым.

— Пальтом содор чийшымат, Вачай ден коктын пошкудо ялыш Удырсий ончаш лектын ошкылна.

Жап ятырак лие, ялыште йӱкат шыпланыш. Гармоньат, ала-кушко пурен, шып лие. Йӱдвел мардеж шӱргӱ-пылышым йӱштын няялта. Пушенге укш гыч кӱрлын вочшо лопка лышташ, лыбе-лово лийын, мландӱмбаке волен возеш. Моло вере чыла шып. Лачак ме гына коктын, ялым лектын, куп олык дене Токтарсола велыш ошкылна.

Чодыра шенгеч нӱлтын лекше тылзе шудылык пундашым раш онча. Теве чонга ӱмбалне улшо ялын изи тулжо торашке чылгыжеш. Кайышыла, ынде вашке тунко шушаш гаяк чучеш. Садлан ме коктынат иктыж деч весыже талын ошкылаш тӱчена.

Теве ынде ялышкат вашке пурена. Удыр-рвезе-шамычын гармонь почеш мурымо йӱкышт ала-кушечын шокташ тӱнгале. Ялыш пурышнат, ик капка ончылно йӱршеш сӱан гаяк калык чумырген. Пайрем касла мурат, воштылыт, рӱжгат веле. Меат, Удырсийет тыште лиеш аман» манын, пӱртыш куржын пурышна. Тыштат калык тич темын, шогашат вер уке. Пыкше омса дӱр велыште да монь шогена.

— Йолташ, каласе-я, шантак тӱнгалыныт мо?— йодым ик изирак капан шемалге рвезе деч.

— Але иже тӱнгалме шотым ыштат,— вашештыш тудат.

Кенета тиде жапыште ӱстелтӱрыш ик мариий лектын шогалят, вуйым савен, ойлаш тӱнгале:

— Йолташ-влак! Шкат шинчеда, мемнан мариий ялыште ожнысек шыже еда Удырсийым эртарат. Ойлыманат огыл. Ожно тиде сийым йӱршеш ыштен моштен огытыл. Тунам, шуко ялла гыч рвезе-влак погынен, аракам чот йӱыт ыле, адак кредалмашкат шуэденыт. Санденак кӱзӱ дене шуркалмашат лиедын. А тений Удырсийым ялт у семын эртарена. Тидым ме культур пайремыш савырена. Тыге ынде тӱнгалы-

на веле, садлан кузе-гынат шыпырак лияш йодам,— саде мариий мутшым кошартыш.

Чынак, Удырсийет ожнысо деч йӱршынак весе улмаш.

Қандаш ӱдыр чыланат, мотор у формо вургемым чиен, калык ончык лектын шогалыч. Тиде гутлаште тӱшка ӱдыр йӱк дене тӱрлӱ у муро шергылташ тӱнгале:

Чолка ташман тувырна да,
Колхоз ударник йолташна.
Колхоз ударник йолташнаже
Йӱдшӱ-кечыже ушыштына.

Йоным пидына да рудена,
Шерева гай ок лий гын.
Тагым кучена да кудалтена,
Тунемшырак ок лий гын.

Шуын шушо шӱльыжым
Эре тӱредмына вел шуэш.
Комсомолец йолташнажым
Эре ужмына вел шуэш.

Муралтена, чӱчкалтена
Яра улмына годым.
Модын-воштыл илалтена
Илыш весела годым.

Адак коклан ик ӱдырын посна-посна лектын муралтен колтымыжат коода. Теве ошалгырак чуриян тыртешке ӱдыр яндар йӱкшым йонгалтарыш:

Курык ваштареш шогалше имным
Ме имнылан огына шотло,
Тунемдыме качыжым
Ме йолташлан она шотло.

Мемнан канаш лекме верже
Йошкар пусак огыл мо?
Тиде тачысе каснаже
У пайремет огыл мо?

Тыге жап ятыр эртыш. Молат шуко мурышт.

Гармонь куштымо мурым шергылташ тӱнгале гын, чонет шкеак тарвана веле. Ала-мо семын йытмыжын, ший йӱкшӱ кумылетым лывырта. Саде каңдаш ӱдырак, почела шогалын, кидым лупшен, пӱрдын кушташ тӱнгалыч. Тӱшка йолышт йӱршеш шошым вӱд йогымыла эрта. «Ончак веле, ончымет шуэш»,— маныт погынышо-влакат. Южышт, чытен кертде, шкеат лектын, ӱдыр-шамычым алмаштен логыктат веле. Ончаш толшо вате-влакат шке койышыштым луктын

пыштышт. Шукертсек пүнешталт (чытен — А. К.) илыше капыштым у сем дене тарватат. Тўшка калык коклаште лектын-лектын куштымаш ятыр лие.

Куштымаш, модмаш ятыр жапышкен шуйныш. Вачук йолташем дене коктын мбнгб велыш кайымына годым йыр ончална гын, волгыжашашт тора огыл. Ужара тўрат чеверын-чеверын кояш тўнгале.

УДЫРСИЙ НЕРГЕН МОМ ЛУДАШ ЛИЕШ?

Волков А. Каче-влак (Мыскара повесть). Йошкар-Ола, 1993.—141—151 с.

Зыков И. Р. Религиозные течения среди марийцев. Нижний Новгород, 1932.—41 с.

Кульшетов Д. Шернур корнет (Марий калык муро). Йошкар-Ола, 1990.—203—207 с.

Шабдар Осып. Удырамаш корно (Повесть). Йошкар-Ола, 1057.—36—37 с.

Сави В. У корно. Моско, 1924.—91 с.

Соколов Л. Марийские танцы. Йошкар-Ола, 1964—11 с.

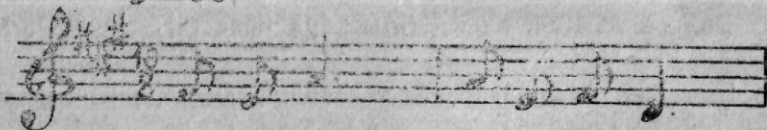
Антонов Ивук. Удырсий / Марий коммуна,—1936.—26 окт.

Евсеев Т. Удырсий але ўдыр йўыш // Марий эл, 1927.—№ 4—6.—102—106 с.

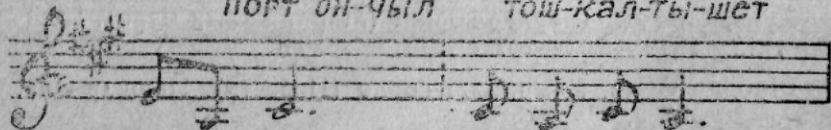
УДЫРСИИЫШТЕ КУЧЫЛТАШ ЕШАРТЫШ МАТЕРИАЛ

Пөртөнчыл тошкалтышет — латкок тошкалтышет

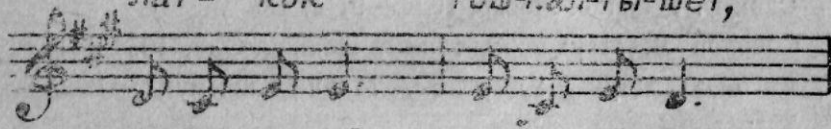
$\text{♩} = 96$

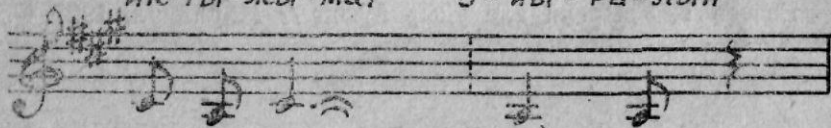
Пөрт он-чыл тош-кал-ты-шет

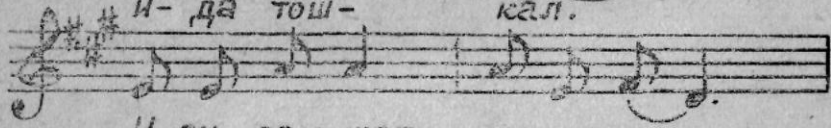
лат-кок тош-кал-ты-шет,

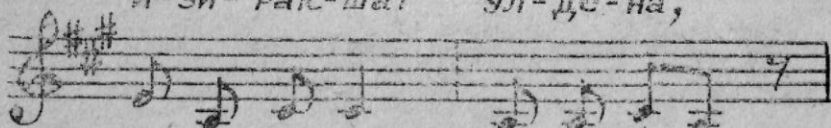
ик-ты-жы-мат о-йы-ра-лын

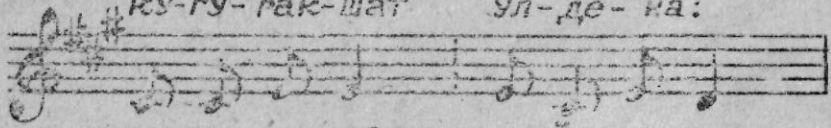
и-да тош-кал.

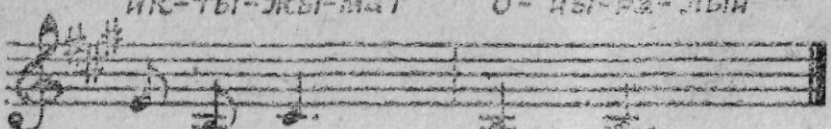
и-зи-рак-шат ул-де-на,

ку-гу-рак-шат ул-де-на:

ик-ты-жы-мат о-йы-ра-лын

и-да он-чал.

Пөртөнчыл тошкалтышет — латкок тошкалтышет.
Иктыжымат ойыралын ида тошкал.
Изракшат улдена, кугуракшат улдена:
Иктыжымат ойыралын ида ончал.

У Торъял ваштареш, кече лекмаш вельштет,
Садеран ялыштет илыше улына.
Огыда палалал, палалал лийнеда гын,
Кугу Купсола ялын ўдыржб гына улына.

Тошкалтыш мучаш лавыраже
Таче шўшмб ўй гае.
Мемнан шогалтыме савушнаже
Садеш пеледше пеледыш гай.

Кече лекмым вучеда мо да?
Кече шыргыжмым ончалыда мо?
Йўшашымат йўын улына,
Кочшашымат кочкын улына,
Муралталын шогымынам вучеда мо?

Шенгелне улшыжо ончыкрак лийдалза,
Ончылно улшыжо шенгыкырак лийза!
Эх, енга да изасм-шамычем да,
Пуранам йўлдал ончаш толдалза!

Уштб йырыштына коло вич ший да,
Уштб мучаштынат коло вич ший.
Тудыжымат вашталталаш ида шонал да,
Мемнакымат ондалаш ида шонал.

Шўвырзыжат шкенан да,
Тўмырзыжат шкенан.
Ой, шкенан, шкенан да,
Савуш ден гармонистшат шкенан.

Мамаева Чачавий Михайловна, 1931. Чобык ял.
У Торъял // Д. М. Кульшетов. Шернур корнет.
Калык муро-влак. Йошкар-Ола, 1990.—205 с.

Ял ўмбал полто ден

$\text{♩} = 96$

Ял ўм-бал пол-то ден, ял ўм-бал
пу ден ў-дыр пу-ра-тым
шол-тыш-на. Ке-л-ша-леш гын,
шалт йў-л-дал-за, о-геш
ке-л-шал гын, шалт шын-да-л-за.

Ял ўмбал полто ден,
Ял ўмбал пу ден
Удыр пуратым шолтышна.
Келшалеш гын, шалт йўлдалза,
Огеш келше гын, шалт шындалза!

Январев Алексей Тимофеевич, 1915, Шернур
поселко // Кулышетов Д. М. Шернур корнет.
Ғалык муро-влак. Йошкар-Ола, 1990.—206 с.

Курык йымал пўнчыжб

Ку-рык йы-мал пўн-чы-жб
ку-рык де-не тўр шо-га.
Са-рай шенг-гел ша-ран-гы-жб
са-рай де-не тўр шо-га.

Курык йымал пўнчыжб
Курык дене тўр шога.
Курык ўмбал куэже
Кече дене тўр шога.

Сарай шенгел шарангыже
Сарай дене тўр шога.
Ты шинчалше иза-шамыч
Тўра дене тўр шогат.

Курык йымал пўнчыжб
Курык дене тўр шога,
Курык шенгел шарангыже
Курык дене тўр шога,
Ты шинчалше иза-шамыч
Тўра дене тўр шогат.

МарНИИ-н рукописный фондшо. Оп. 1, д. 528, л. 62. Удырийўш-муро.

Идым көргө каванан лийза.

$\text{♩} = 76$

И- дым көр- гө
ка- ва- нан лий- за,
тош- кем көр- гө
мук- шан лий- за!

Идым көргө каванан лийза,
Тошкөм көргө мүкшан лийза!
Кылат көргө поган лийза,
Шондык көргө шийвундан лийза!

Юмын ава волтен пуыжо,
Млаиде ава күзыктен пуыжо!
Латкок тулар-тулачан те лийза,
Калыкым йүктышө-пукшышо те лийза!

Ала омсайолат түганен да
Ала капкайолат түганен?
Илыш үмыр кужу лиялеш да
Кумылда гына тыге ынже түгане.

Пирогова Зоя Тимофеевна, 1925, Чобык ял,
У Торъял район // Кулышетов Д. М. Шернур
корнег. Калык муро-влак. Йошкар-Ола, 1990.
— С. 203.

Удырсий кумалтыш муг

Вуйүмбал Кугу Юмо!
Ме, тыйын йымалнет кошшо-влак,
Нине вуешшушо үдыр ден мольштат,
Кагашен, тышке погынен улына.
Таче кечын ме,
Ший оксам пыштен,
Перке чесым поген,
Пура коркам шынден,
Тичмаш сортам чүктен,
Вуйүмбал кугу юмылан
Шум-чон почын кумалына!

Вуйүмбал Кугу Юмо!
Теве нине самырык
Вуешшушо үдыр-влаклан,
Нунын ончыклык тукумыштлан,
Шочшо-кушшыштлан,
Родо-тукумыштлан
Радамын теке мом сөрвален йодына:

Вуйүмбал Кугу Юмо!
Тыйын кум түрлө вольыкет уло,
Шошо шуэшат, нуным сурт-пече гыч
Поктен луктынат,

Теве мо деч арале:
Ненче лавыра деч,
Кучан-почан деч!
Исыркым түжаным ыште,
Явыкжым үян-шөраным ыште!
Шыже шумекс, келге лавыра гыч,

Кылме тонгак деч эскераш полшо!
Вольыкым сурт-печыш чумырен
петырмекс,

Вольык йүк дене возып,
Вольык йүк дене помыжалташ
Еш дене погымо вольык перкем пуэн
шого!

Вуйүмбал Кугу Юмо!
Вольык перкем пуымекс,
Кинде перкем сөрвален йодына!
Чеве кенже кече толмекс,
Вучымо шурнына шун шогалеш.
Келшыше еш дене
Юмо-суксым пелештен,
Кудыратле комбайн мугырыктен,
Юл энгер опма гай шурно кышылым
овартен,
Клат пура ден вакишү коклаште перкем
пуэн,

Йодын толшылан нумалтен колтышаш,
Шужен толшым темен колтышаш
Пиал дене нине ўдыр-влаклан
Йўын-кочкын, веселан илаш
Кинде перкем пуэн шого!
Вуйўмбал Кугу Юмо!

Кинде перкем кумылын налмеке,
Мўкш перкем сьрвален йодына!
Нине ўдыр-влакын суртыштышт,
Поро родыштын, тагыштын

оралтыштышт
Омартам ешараш йьным ыштен шого!
Изи кайыкын шулдырыштылан
Пенгыдылыкым пу,
Мўндыркь кайышыштым мьнгеш
пьртылть.

Мўкш йўкеш возын,
Мўкш йўк дене кынешаш
Пиалым пу, полшен шого!
Яра атым сакален каен,
Омарта деке миен шогалын,
Леведыш онажым почылен,
Тўтыра гай шыштым кошталын,
Кинде сукуыр гай шулалын,
Ньнчык гай пунчалын,
Яра атым темен,
Мьнгь пьртылын,
Шере мўйым подылалын,
Шерак-шопак пўрым шукталын,
Поро тагыштым, пошкудыштым
ўжылден,

Пырля-пырля йўаш-кочкаш
Пиалым, перкем
Нине лўнгышо ўдыр-влаклан пуэн
шого!

Вуйўмбал Кугу Юмо!

Вольык, кинде да мўкш перке мьнгь
Кайыквусо перкем йодына!
Шьже жап шумеке,
Пычал-шўведышет сакалтен,
Лапка йолан мерангым вашлияш,
Кожла покшелне шордо-пўчет налаш,
Вўд ўмбалне лудет-шашкет налаш,
Чылажымат йыр сакален,
Сурт-печыш пьртылын,
Мо кўлешым кодалын,
Утыжым Йошкар-Ола пазарыш луктын
ужалаш

Пиалым да перкем
Нине ўдыр-влакын ешыштылан пуэн шого!
Вуйўмбал Кугу Юмо!

Кумалтышна мучаш велеш
Шийвундо перкем йодын сьрвалена!
Шийвундылан йьршь
Кўляш почан уто вольыклан,
Уто киндылан, мўйлан,
Уто поган лийын,
Пазарыш намиен,
Лу-шўдь тенге дене вашталтен,
Шийвундо дене моктанен илаш
Пиалым, шийвундо перкем пуэн шого!
Вуйўмбал Кугу Юмо!
Тый кугу виан улат.
Кече ончен савырнен,
Тылзе ончен савырнен,
Пылпомыш тўтырам ўлыкь волтен,
Мланде тўтырам кўшкь пьлтен,
Мўндыр тўтырам лишке конден,
Нине пеледыш гай ўдыр-влаклан
Пелашышт дене варсенте гай
вычымаден,

Порсын гай ярымалтын,
Умла гай оварен,
Шьште гай пуналтын илаш
Тўвыргь тазалыкым пуэн шого!
Вуйўмбал Кугу Юмо!

Нине, калык ончылно чўчкен-мурен
Шогышо самырык ўдыр-влак
Але ньргырак улыт.
Нунылан уш-акалым пуэн шого:
Кугурак деч лўдышт,
Изирак деч вожылышт!
Вуйўмбал Кугу Юмо!
Ме рвезе деч рвезе
Шикш йымал калык улына.
Ончылан каласышашым
Ала шенгелан каласышна,
Шенгелан каласышашым
Ала ончылан каласышна:
Уш-акылнам погыктенак шого,
Ласкалыкым пуэн шого,
Тьныслыкым пуэн шого!

А те, шўвыр-тўмырзь, гармончо,
Моштымыда семья йонгалтарыза,
Удырсийым, калыкым йьвыртыктыза,
Кушташ моштышыжо — куштыза,
Мураш моштышыжо — мурыза,
Удыр-влак! Сукен шинчына да кўшан
лийына,

Нылле ик тушманым йол йымаке
тошкалын,
Нылле ик порылыкым налын кынешаш!

ВУЙЛЫМАШ

Ончылмут	3
Удырсийын* күлешыже	5
Удырсий эртарыме жап	5
Удырсийым тарватымаш, тушко ўжмаш	7
Удырсий вургем	8
Пайрем чес	9
Пайремлан ямдылалтмаш	10
Пайрем эртарыме радам	10
Калык ойлымаш-влак:	
Удырамаш пӧрӧен лийнеже	17
Пӧрӧенлан ўдырамаш лияш ынже пӧрӧ	18
Ия эрге ўдырым налнеже	20
Удырлан марлан лекнеже	21
Умылдымо каче	22
Удырсийым мучашлымаш	25
Удырсий пайрем нерген мом лудаш?	31
Удырсийыште кучылташ ешартыш материал	32
Муро-влак:	
Пӧртончыл тошкалтышет-латкок тошкалтышет	32
Ям ўмбал полто ден	34
Курык йымал пӧнчыжӧ курык дене тӧр шога	35
Идым кӧргӧ каванан лийза	36
Удырсий кумалтышмут	37

* Удырсий — книга комышто «Удырсий» мутым тошто орфографий годым савыктыме, садлан «Удырсий» посна возымо.